

Романченко В.В.

*аспірант кафедри історії України
Бердянського державного педагогічного університету*

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ 1886 РОКУ В ОДЕСІ ТА АНТИСЕМІТИЗМ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ МІСТ

Анотація. У статті висвітлюються та аналізуються причини, перебіг та наслідки єврейського погрому в Одесі 1886 року, а також проблематика антисемітизму у південноукраїнських містах Російської імперії пореформеної доби.

Ключові слова: антисемітизм, євреї, погром.

Проблематика антисемітизму у Російській імперії завжди була незручною темою для досліджень, зважаючи на гуманістичну складову наукової діяльності, політкоректність та політичну доцільність. Разом з тим, причини, перебіг та результати єврейських погромів у містах Росії протягом другої половини XIX — початку XX ст. висвітлювались, переважно, побіжно та без належного аналізу. У даному плані вважаємо за доцільне зосередитись на одному з таких погромів, а саме на одеському погромі 1886 р.

Проблематику антисемітизму частково досліджують у своїх працях В. Волковинський, О. Постернак, М. Шитюк, В. Щукін, Ф. Турченко та ін. Нажаль, саме погром 1886 р. в Одесі залишається нерозкритим, тому дослідженню означеної події у рамках даного дослідження сприятимуть архівні джерела.

Упереджене ставлення до євреїв як етносу та іудеїв як релігійної групи було традиційним для Російської імперії та України. Ще за часів козацтва польська шляхта використовувала євреїв для посилення експлуатації українського селянства, яке, у свою чергу, часто сприймало євреїв як безпосередніх і основних експлуататорів, що й зумовлювало єврейські погроми під час спалахів української визвольної боротьби [1, 10]. Об'єктивним фактором слугувала «смуга осілості», поза котрою євреї не могли мати права постійного проживання. До вищезазначеної «смуги» належали колишні польські території, Лівобережна Україна та Південь України. Проте мета — інтегрувати євреїв у міське суспільство — зазнала фіаско. Євреї і далі мешкали у своїх спільнотах, відділених від християнського населення [2, 96].

Економічний вплив євреїв на теренах України у другій половині XIX — на початку XX ст. сприймався соціально вразливими верствами населення як демонстрація соціальної несправедливості. Так,

етнічний склад представників купецького стану (разом із членами родин), станом на 1897 р., у межах усіх 9 українських губерній, за підрахунками О. Доніка, був наступним: 37 863 єврея (55,9 % від загальної кількості — 67 709 осіб), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9 %), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека [3, 99]. Показово, що станом на 1897 р. в Одесі проживало 403,815 тис. мешканців [4, 4], з котрих, за мовною ознакою, росіяни (включно з «малоросами») становили 237,425 тис. чол. (58,8 %), євреї — 124,511 тис. чол. (30,8 %) [4, 6]. За релігійною ознакою іудеї становили 34,41 %, тоді як православні — 55,93% [4, 7]. За декілька десятків років євреї перетворилися в найвпливовішу етнічну групу Одеси. У 1910 р. з 2150 великих торговельних закладів Одеси євреям належало 1110, або більше половини, а головна стаття одеського експорту — зерно — на 89 % знаходилася в руках єврейських підприємців [5, 145].

Дане становище не могло не викликати заздрощів та агресії з боку містян іншого віросповідання та національності. Окрім 1886 року, погроми в Одесі відбувались: 1821, 1859, 1871, 1881, 1905 — 1907 рр. [1, 83-84].

Причини єврейських погромів полягали у ментальному світосприйнятті частини жителів міст Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. Наведемо класичний приклад антисемітизму з роздумів представника одеської інтелігенції. Одеський науковець та викладач Василь Васильович Григор'єв на початку 1870-х рр. вважав, що «все зло заключається в том, что евреи не хотят существовать теми средствами, как и остальное народонаселение, не хотят заняться производительным трудом. И несмотря ни на какие меры правительства, его затраты и субсидии, евреи не обратились в полезных тружеников. Они хотят существовать и существуют, большею частью, только поглощая плоды чужого труда и сами почти ничего не производя» [6, 250]. Показово, що офіційна влада Одеси (а саме тимчасовий одеський генерал-губернатор князь) ще у вересні 1881 р. констатувала: «Євреї, за последние 20 лет

мало-помалу захватили в свої руки не тільки торгівлю і промисли, но і приобрели посредством купли или арендования и значительную поземельную собственность, причем благодаря своей сплоченности и солидарности, они, за немногими исключениями, дружно направили все свои усилия не к увеличению производительных сил государства, а к эксплуатации коренных жителей и преимущественно беднейших классов населения, чем и вызвали с его стороны протест, высказывавшийся в прискорбной форме — в насилиях» [7, 50]. Примітно, що частина імперського суспільства (як інтелігенція та бюрократія, так і міські низи) позитивно сприймала лише виробничі відносини та фізичну працю, але аж ніяк не ринок фінансів, посередництво та послуги.

Перебіг єврейського погрому в Одесі 1886 р. схематично змальовано у донесенні одеського градоначальника П. Зеленого до тимчасового одеського генерал-губернатора Роола. Так, 15.04.1886 р. П. Зелений писав: «Сегодня в четырех местах Одессы произошли антиеврейские беспорядки, не имевшие тяжких последствий. Назначены объезды и обходы. 14-го, в понедельник, в 5 часов вечера, на Куликовом поле начались беспорядки, выразившиеся бросанием камней в жандармов, казаков и полицию, защищавших нескольких евреев от нападения на них толпы. В 7 часов, по окончании гулянья, та же толпа направилась через старый базар на Тираспольскую улицу и по пути била окна в домах, но с помощью полиции и казаков к 9 вечера беспорядки прекращены до прибытия на место вызванных по тревоге войск» [7, 145-146].

Деякі пояснення початку погрому наведено у Рапорті одеського поліцеймейстера за № 814 до одеського градоначальника: «Произошедшие в г. Одессе 14 числа сего Апреля уличные беспорядки, прекращенные в тот же день без особенных последствий только в силу принятых с самого начала мер, указали на необходимость уяснить побуждения толпы к беспорядкам и причины этого прискорбного явления. В г. Одессе уличные беспорядки, направленные против евреев, имели место... в 1871 и 1881 годах, и каждый раз поводом к беспорядкам служил самый ничтожный случай драки, а затем развивался до всеобщих уличных беспорядков... Полицейскими дознаниями и судебными процессами по делу о беспорядках установлено, что все эти безобразия начинались преимущественно несовершеннолетними мальчишками, которых... подстрекали несколько человек совершеннолетних» [8, 1-2]. Тому, зазначав поліцеймейстер, не було порушено судове провадження (проти неповнолітніх). Слідство та мировий суддя з'ясували, що серед активних підбурювачів був виходець з Орловської губернії

Бубнов (буде засуджений на три місяці арешту), котрий на Куликовому полі напав на жандармів, які, у свою чергу, намагались заарештувати солдата. Слідство вважає даний незначний випадок початком та єдиною причиною погрому. Наступними підбурювачами названо одеського міщанина Захарія Скларенко, рязанського селянина Івана Царьова та херсонського селянина Никифора Зинова (котрі були свідками конфлікту Бубнова з правоохоронцями) [8, 1-2].

Український дослідник Я. Грицак вважає, що «саме промислові робітники, переважно вихідці з Росії, були відповідальні за хвилі масових антиєврейських погромів, які прокотилися українськими губерніями у 1881 — 1882 і 1903 — 1906 рр.» [9]. Дану позицію відстоює і Ф. Турченко, котрий вважає, що найчастіше погромниками виступали не українці, а місцеві міщани — росіяни і мігранти з внутрішніх російських губерній, що були поза межею єврейського розселення. Тут вони вперше зустрілися з євреями, що також приїхали на південь України у пошуках кращого життя. Не маючи раніше досвіду спілкування з євреями, росіяни сприймали їх — людей іншої віри, культури і ментальності — як «чужих». А коли виявлялося, що вони, до того ж, не зайняті на роботі в шахті, чи на заводі і взагалі «не працюють», то у свідомості вимальовувався образ нещадного експлуататора — паразита [5, 142].

Ми не можемо повною мірою погодитись з позицією вищенаведених науковців, вважаючи її надто узагальненою. У якості неоднозначності трактування суб'єктів антисемітизму наведемо спогади декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету (а згодом і ректора), харків'янина О. Деревницького, котрий переїхав до Одеси 1893 р., і писав стосовно єврейського населення Одеси: «А сколько их здесь, Бог мой! Евреи в купальнях, евреи в ресторанах, в полиции, на почте, на базаре, улице, в магазинах, на бульварах, за стеною нашей квартиры! И как достается бедному нашему языку — нашему прекрасному языку, здесь в Одессе! Сюдою (сюда), столяр, пересып, блудить (блуждать). Я хотел в справочной конторе взять няню для детей из уроженок великороссийских губерний, но таковой не нашлось, и мы взяли немку. А одесская пресса! — все пересыпано иудаизмами. Жидки заполнили местную печать и сообщили ей свойственный их натуре характер юркости, назойливости, трусливого нахальства и самодовольной пошлости» [10, 61]. Таким чином, як і на початку нашої статті, ми маємо ще один приклад освіченого жителя міста — антисеміта. У той же час, антисемітизм не був притаманний більшості інтелігенції. Наприклад, одеський історик І. Бондаренко (1873 — 1911)

вважав сіонізм справжнім національним рухом, «в якій сполучилися різні настрої серед представників бідолашної нації, починаючи від шукання елементарної безпечності й кінчаючи високим запалом ідеалізму, що, не боїться обвинувачення в утопії» [11, 114]. Дискусійними є і звинувачення влади Російської імперії у провокуванні погромів з боку миколаївських дослідників М. Шитюка та В. Щукіна [1, 163], оскільки правлячі кола Росії ще 1882 р. побоювались єврейських погромів, вбачаючи у них ознаки, за словами голови Комітету міністрів М. Рейтерна, «самого ужасного соціалізму» [12, 37].

Також, українська дослідниця В. Константінова, апелюючи до Ф. Турченка, звертає увагу на те, що погроми мали місце аж ніяк не виключно в містах. Коли у 1881 р. регіоном прокотилась хвиля погромів, у Херсонській губернії вона зачепила 40 поселень і сіл [13, 418-419]. Тим не менш, визнаємо, що головну роль у погромах відігравали соціальні низи та пролетаріат (без наголосу на етнічне погодження, хоча варто визнати домінування росіян серед робітників), оскільки навіть антисемітські погляди деяких представників інтелігенції та буржуазії — залишались лише поглядами (хоча останні і зіграють свою роль в ідейно-політичному оформленні чорносотенних організацій). У свою чергу, «міський характер» погромів пояснюється концентрацією євреїв та їхнього капіталу, переважно, у містах. Про це ми писали вище, додамо лише те, що міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1 млн. 460 тис. до 2 млн. 988 тис. осіб, на 33 % складалося з євреїв [14, 77].

Донесення одеського градоначальника П. Зеленого до тимчасового одеського генерал-губернатора Роола від 28 квітня 1886 р. змальовує головних винуватців погрому: «... при разборе дел о беспорядках мировыми судьями главными виновниками беспорядков оказались следующие лица:

— одесский мещанин Захарий Складенко и крестьяне Рязанской губернии — **Иван Трифонов Царев** (он же Голенищевский) и Херсонской губернии Никифор Исафатов Зиновенко (Зинов) — в то время, как Бубнов возбудит толпу, начали кричать и, возбуждая мальчишек к беспорядкам, водили их толпой и разбивали вместе с ними на площади рундуки, столики и били проходивших евреев. Лица эти приговорены мировым судьей: Складенко — на 1,5 месяца, Царев и Зиновьев — на 1 месяц и одну неделю; имущества не имеют и занимаются черными работами и извозным промыслом.

— Отставной рядовой Семен Андреев Гайдученко 14 апреля, когда начались беспорядки, явился

на сахарный завод и стал подстрекать рабочих отправиться в город, бить евреев. Гайдученко приговорен мировым судьей к 7-дневному аресту.

— Отставной ефрейтор Андрей Моисеев Войцев в то время, когда евреи, испуганные беспорядками, стали выносить из рундуков на толчок товары, напал на одного еврея, вырвал у него вещи и подстрекал к тому же толпу, которая, набросившись на вещи, сейчас же растаскала их. Войцев приговорен мировым судьей к аресту на 2,5 месяца» [7, 146].

Погляньмо на розширений перелік затриманих. Відповідно до рапорту помічника пристава Олександрівської поліцейської дільниці від 22 квітня 1886 р., винуватцями погрому були наступні особи:

1. Селянин Тульської губернії Іван Косарев (21 рік);
2. Селянин Орловської губернії Михайло Бубнов (вік невідомий);
3. Селянин Калузької губернії Максим Андреев (22 роки);
4. Одеський міщанин Захарій Складенко (23 роки);
5. Селянин Тульської губернії Андрій Котіков (28 років);
6. Рядовий запасу з Орловської губернії Григорій Чернодиров (29 років);
7. Селянин Рязанської губернії Нікіта Фомін (30 років);
8. Селянин Рязанської губернії Іван Голенищевський, або Царев (25 років);
9. Селянин Херсонської губернії Тимофій Ільченко (18 років);
10. Селянин Херсонської губернії Никифор Зиновенко (21 рік);
11. Відставний рядовий, селянин Київської губернії Іван (прізвище зазначено нерозбірливо, орієнтовно — Забій) (43 роки);
12. Одеський міщанин К. Лозієнко (12 років) [8, 20 — 23].

Таким чином, можемо відзначити наступні факти:

- 7 затриманих правопорушників з 12-ти є вихідцями з власне російських губерній.
- 9 затриманих з 12-ти є селянами, тоді особами, котрі займали в Одесі нішу соціальних низів.
- Віковий ценз активних антисемітів та погромників не перевищував 30-ти років, за незначним винятком.

Повертаючись до засудженого С. Гайдученко, варто додати, що працював він сторожем на рафінадному заводі Бродського, до котрого і направився агітувати робітників. Симптоматично, що, за повідомленням газети «Одесский Вестник» від

20.04.1886 р., С. Гайдученко «остался приговором доволен» [7, 146].

Погроми 1870 — 1880-х рр. призвели до змін у світогляді єврейської буржуазії й інтелігенції. Зростало розчарування в ідеалах просвітництва, акультурація визнавалася передчасною. На перший план вийшла ідея так званого практичного чи поселенського сіонізму — створення держави на історичній батьківщині у Палестині. Особливо цей рух активізувався в Російській імперії на початку 1880-их рр., де його називали палестинофільським [15, 164].

Також наступила зворотна радикалізація єврейського населення як реакція на утиски негативне сприйняття. Наприклад, лише в Одеському судовому окрузі у 1901 — 1904 рр. євреями було здійснено 55 % усіх політичних злочинів [16, 124]. У жовтні 1905 р. в Одесі анархісти Я. Брейтман та Я. «Портной» кинули в процесію чорносотенців три бомби, спровокувавши криваву розправу над місцевими євреями, внаслідок якої було пограбовано більше 16,3 тис. будинків і магазинів, загинуло 800 та поранено 5000 чол. [17, 56].

Можемо повністю погодитись з висновками київського дослідника В. Волковинського про те, що «єврейські погроми, переслідування цього народу чорносотенцями, які були переважно руськими, протягом кількох десятиріч сприяли тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків і, прикриваючись диктатурою пролетаріату, жорстоко розправлялися з борцями як за єдину і неподільну Росію, так і за соборну і вільну Україну. Вони значною мірою сприяли встановленню влади Рад по всій колишній імперії і завдавали відчутної шкоди утворенню самостійної України» [18, 73].

Отже, єврейський погром 1886 р. в Одесі представляв собою черговий вияв агресії соціальних низів супроти більш успішної частини населення. Відмінності в етнічному, культурному, релігійному та соціально-економічному аспектах відбилися на ментальному сприйнятті частини міських жителів другої половини XIX — початку XX ст. євреїв як ворогів та експлуататорів. Незначні деструктивні наслідки погрому 1886 р. «відшкодуються» погроми 1905 — 1907 рр. в Одесі зокрема та Україні загалом. Соціальна база антисемітизму складала, у своїй більшості, представників соціально вразливих верств населення (з деякою перевагою росіян, селян, мігрантів), в котрому інтелігенція відіграла роль пасивного спостерігача та ідейного підбурювача. Власне, побутовий антисемітизм, притаманний ментальності мешканців Російської імперії на зламі XIX — XX ст., залишається поширеним і в Україні та Росії XXI сторіччя. Так само, як українофобія в Росії та викликана військово-політичними факторами русофобія в Україні.

Література

1. Шитюк М. Єврейське населення Херсонської Губернії в XIX — на початку XX століть : монографія / М. Шитюк, В. Щукін. — Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2008. — 221 с.
2. Каппелер А. Мала історія України / Каппелер А. — К. : «К.І.С.», 2007. — 264 с.
3. Донік О. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу / Донік О. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. — Вип. XX. — С. 96-111.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Город Одесса / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1903. — 196 с.
5. Турченко Ф. Південь України напередодні Першої світової війни / Турченко Ф. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: «Просвіта», 2004 — Вип. XVII. — С. 127-162.
6. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам: 1816 — 1881. С приложением портрета и факсимиле / сост. Веселовский Н. — СПб. : Типография и хромолитография А. Траншеля, 1887. — 393 с.
7. Евреи Одессы и Юга Украины. Книга I (конец XVIII — начало XX вв.). / Л. Белоусова, Т. Волкова. — Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. — 300 с. (Серия: «Труды Государственного архива Одесской области». — Т. VII).
8. Держархів Одеської обл., ф. 314 «Канцелярія Одеського поліцмейстера», оп. 1, спр. 67: «Рапорты и переписка с Одесским градоначальником и приставами полицейских участков о происходивших 14/IV-1886 г. в Одессе уличных беспорядках (еврейский погром), о выселении из города зачинщиков их». — 130 арк.
9. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/261398/>
10. Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX — на початку XX ст. / Музичко О. // Історіографічні дослідження в Україні. — Ін-т історії України НАН України, 2011. — Вип. 21. — С. 56-83.
11. Музичко О. Іван Михайлович Бондаренко: біоісторіографічний нарис / Музичко О. // Історіографічні дослідження в Україні. — Ін-т історії України НАН України, 2010. — Вип. 20. — С. 100-121.
12. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) [2-е изд., испр.]. / Миронов Б. — СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. — Т.1. — 2000. — 548 с.
13. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 — 1904 роки) / Константінова В. — Запоріжжя : «АА Тандем», 2010. — 596 с.
14. Донік О. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX — на початку XX ст. / Донік О. // Український історичний журнал. — Київ : «Дієз-продукт», 2009. — Вип. 5. — (№488). — С. 71-96.
15. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.) : монографія / Шевченко В. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. — 266 с.
16. Постернак О. Підприємці в організаціях та програмі чорносотенців Півдня України у 1905 — 1907 рр. / Постернак О. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. XV. — С. 120-128.
17. Волковинський В. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. / Волковинський В. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.

: Ін-т історії України НАН України, 2002. — Вип. V. — С. 54-65.

18. Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. / Волковинський В. // Український історичний журнал. — Київ : «Наукова думка», 1999. — Вип. 3, (№ 425). — С. 63-74.

Романченко В.В. Еврейский погром 1886 года в Одессе и антисемитизм в южноукраинском ментальном пространстве городов. — Статья.

Аннотация. В статье освещаются и анализируются причины, ход и последствия еврейского погрома в Одессе 1886 года, а также проблематика антисемитизма в южноукраинских городах Российской империи пореформенной эпохи.

Ключевые слова: антисемитизм, евреи, погром.

Romanchenko V.V. Jewish pogrom in 1886 in Odessa and antisemitism in the South Ukrainian cities mental space. — Article.

Summary. The article highlights and analyzes the causes, course and consequences of the pogrom in Odessa in 1886, as well as the problems of antisemitism in Southern Ukrainian cities of the Russian Empire, the post-reform period.

Keywords: antisemitism, Jews, pogrom.